

14.

Pragmatika a stilisztikában: költészet és nyelvi játék

NEMESI ATTILA LÁSZLÓ

1. Bevezetés

A nyelvtudomány nyelvhasználattal foglalkozó területei között nem élesek a háttérvonalak. Így van ez a stilisztika és a pragmatika esetében is. A szakirodalmi tapasztalat azt mutatja, hogy a stilisztikát elsősorban az irodalmi alkotások nyelvi sajátosságai, a megfogalmazás hogyanja és hatása érdekli, míg a pragmatikát a hétköznapi nyelvhasználat megnyilatkozásaiba foglalt és belőlük kikövetkeztendő beszélői szándék, cselekvési érték és jelentés. Ugyanakkor mindkettő nyitottnak látszik – mintegy mellékesen – a másik anyagának tanulmányozására, sőt inter- vagy multidiszciplináris törekvésekkel is találkozhatunk (l. Hickey 1993; Black 2006). A pragmatika felől közelítve ezek azt hangsúlyozzák, hogy az egyszerű társalgás is folytonos választás, válogatás a nyelvi lehetőségek tárházából, és nem lehet más az irodalmi szövegek megértésének kiindulópontja sem, mint a hétköznapiaké. Bár a fókusz eltér – a pragmatika azt kutatja, mitől lesz helyénvaló, sikeres egy megnyilatkozás a maga kontextusában, a stilisztika pedig azt, mi teszi hatásossá, különlegessé –, egymás fogalomrendszerét és belátásait hasznos megismerni.

Ha igaz az, hogy a költészet ugyanabból a forrásból merít, mint a társalgás, csak „a hangokkal, a szavakkal, a frazémákkal, a mondatokkal, a szövegekkel való szabadabb bánásmód, azaz a játék különbözteti meg” (Szikszainé Nagy 2016b: 57), pontosabban nem is a játék maga, hiszen a költői játék mintáit megtaláljuk a mindennapi nyelv játékaiban (i. m. 40–41), hanem a nyelvi innováció, a „tervezett kreativitás egyszerre szabálykövető és szabályt átíró, felrúgó” (61) természete, akkor a pragmatika alap-kiindulópont lehet a stilisztika számára. Három bizonyítékát szeretném bemutatni ennek: az implicit argumentumok és predikátumok stíluseszközzé emelését, az implikaturákból szőtt „balladai homályt” és a humorelméletből – meg a krimikből – ismert váratlan forogatókönyvváltást. Közben tartsuk szem előtt, hogy a nyelvi játék fogalma szélesebb, mint a szó-játéké (i. m. 79), és nem összeférhetetlen a komoly témával (83).

2. Implicit argumentumok és predikátumok

A mondat szerkezeti vázát az állítmányi szerepű mondatrész grammatikai kötöttségei határozzák meg. Léteznek ugyan állítmányt eleve nem tartalmazó, hagyó-

mányosan tagolatlan mondatnak nevezett megnyilatkozás(típus)ok is (pl. *Te jó ég!*), ám ezek szintaktikai státusának és használati körének vizsgálata helyett a tagolt szerkezetüként kategorizált közlésegségek bizonyos esetekben elhagyható összetevőire térek itt ki. Érdekes ugyanis, hogy bár a régensek – azok a szótári egységek, amelyekkel állításokat tehetünk valamiről, vagyis predikátumok lehetnek – nyelvtanilag kötelező, alakilag (nyelvtani eset) és szemantikailag (tematikus szerep, szelekciós kikötések) is rögzült vonzataik nélkül agrammatikusak, az ilyesfajta szintaktikai hiány a nyelvhasználatban olykor áthidalható, sőt gyakran fel sem tűnik. A kortárs szakirodalom implicit argumentumnak hívja az igék fogalmi-szemantikai reprezentációjában nyilvánvalóan benne lévő, de az adott megnyilatkozásból kihagyott vonzatot, amelynek látens jelenlétét a lexikai-szemantikai, grammatikai és pragmatikai evidenciák együttesen igazolják (Németh T. 2000, 2008, 2019; Németh T.–Bibok 2009). A mindennapi nyelvhasználatra nagyon jellemző az argumentumok implicitté tétele, mert így takarékos: *Eszem még egy tányérral. (Mit?) Ezt is kívásalnád? (Mivel?) Írd alá! (Mit? Mivel?)* A pragmatikában Grice (1975) klasszikus cikkétől a relevanciaelméletig (Sperber–Wilson 1995 [1986]) számos beszélő- vagy hallgatóközpontú megfogalmazása van a gazdaságossági tényezőnek, amely fölöttes elvként képes alkalmasan „módosítani” a nyelvtani szabályokon, legalábbis amennyire a különböző nyelvek megengedik.

Hogyan tud játszani a költő ezzel a nyelvtani hiányjelenséggel, miképp válhat versszervező eszközzé az implicit argumentum? Vegyük például Karinthy „irodalmi karikatúrái” (*Így irtok ti*) közül a „Trombolányi” Dezsőnek tulajdonított és *A szegény kis trombitás szimbolista klapac nyöszörgései* című ciklusba utalt alábbi versezetet (vö. Kosztolányi: *A szegény kisgyermek panasza – Mint aki a sínek közé esett...*):

- (1) *Mint aki halkan beelépett.
És jönnek távol, ferde illatok
Mint kósza lányok és hideg cselédek
Kiknek bus kontyán angyal andalog.
Mint aki halkan beelépett.
Mint aki halkan beelépett.
Valamibe... s most tüszköl s fíntorog
Mint trombiták és roppant trombonok
S a holdvilágnál szédelegve ferdül
Nehéz boroktól és aranyló sertül
Ugy lépek vissza mostan életembe
Mint kisleány, ki csendes, csitri, csempe
S látok barnát, kókuszt, koporsót, képet –
Mint aki halkan beelépett.*

A *belelép* mint régens két kötelező vonzata a *vki* (alany) és a *vmibe* (illativusi esetű határozó), ugyanabban az előrevetett hasonlító mellékmondatban ismétlődik, akárcsak Kosztolányi eredeti verssora, de tabuszót és kellemetlen érzékszervi következményekkel járó óvatlan mozdulatot sejtető implicit argumentummal, valamint egyszer, eufemisztikusan a *valamibe* határozatlan névmással „kitöltve” a meg nem nevezendőt. Az olvasónak feltűnő, hogy elmarad a vonzat, az ismétlések csak kiemelik a hiányt. Így lesz az implicit, illetőleg határozatlan jelentésű argumentum a humor egyik fő forrása. Stilisztikai-retorikai terminológiával detrakciós mondat- (ellipszis) vagy gondolatalakzatnak (elhallgatás) minősülne ez a nyelvi eljárás (Szikszainé Nagy 2007: 502–506), jöllehet az ellipszis kissé terhelt nyelvészeti fogalom, a mondattan és az alaktan is igyekszik szabályokba foglalni (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998; Bánréti (szerk.) 2022). Az egyszerű szerkezeti ismétlődéseket elkerülni hivatott nyelvtani ellipszist (vö. a retorikában a zeugmával: Gáspári 2003: 66–69 és passim; Szikszainé Nagy 2007: 506–507) nem is lenne szabad összemosni az inkább pragmatikai meghatározottságú, kontextuálisan implicit mondatrészekkel (vö. Bibok 2016; Nemesi 2023).

Szikszainé Nagy Irma több munkájában is idézi Tóth Krisztina *Most viszik, most viszik*¹ című versét, „amelyből nem a vonzatok maradnak el, hanem a lényeges igei formák” (2007: 505, 2016a: 152, 2016b: 260):

(2) *Ne vidd el kérlek
a függőnyt, amit együtt,
és vidd el, kérlek,
az ágyat, amin együtt,
de hagyd meg, kérlek,
a képet, ahol együtt,
– meg a létrát, mert nem érem fel
ésszel, hogy most viszik
az ágyat*

Ennek a címe is intertextuális kiindulópontot teremt az értelmezéshez (l. *Most viszik, most viszik Danikáné lányát*), csak más a viszony a két szöveg között, mint Karinthy-nál: itt a vidám leánykérés rítusának és a szétköltözés lelki megpróbáltatásának ellentéte a jelenet fájdalmát fokozza, és ehhez járul hozzá a korábbi közös élményekre utaló ígék sóhajszerű elhagyása – mindegyik behelyettesíthető, nemhogy nem zavarja a megértést, hanem elmélyíti. Ahogy az implicit argumentumok előfordulása, úgy az implicit predikátumoké sem egyedi vonása a költészetnek – tetten érhetjük különféle köznapi megnyilatkozásokban a jókívánság beszédaktusától (*Boldog születésnapot!*) a kérdéseken át (*Hol a pohár?*)

¹ Tóth Krisztina 2004. *Síró ponyva. Versek 2000–2003*. Budapest: Magvető. 48. old.

a közmondásokig (*Többet ésszel, mint erővel*) (Nemesi 2023). A kreatív alkalmazás az, ami a költészetet jellemzi.

Még arra is van példa a költőknél, hogy a predikátum a teljes argumentum-szerkezetével együtt implicit marad, arra serkentve az olvasót, találja ki, mivel egészíthetné ki a verssort. A cím ezúttal is támpontul szolgálhat, mint Tandorinál *A damaszkuszi út*², amely újszövetségi allúzióként valamilyen sorsfordító változást/változtatást előlegez meg (vö. Szikszainé Nagy 2016b: 264–265):

(3) *Most, mikor ugyanúgy, mint mindig,
legfőbb ideje, hogy.*

Az *ugyanúgy* és a *hogy* utáni hiányra külön írásjel (pl. ..., (...), [...]) itt sem hívja fel a figyelmet, de nincs is rá szükség, hiszen a magyar olvasó érzi, mely pontjain agrammatikus a versmondat, és igényel gondolatban hozzátoldást. Tandori szándékosan nagyobb teret hagy a befogadónak a gondolkodásra, mint Karinthy az implicit argumentumával vagy Tóth Krisztina az implicit predikátumaival: más-más helyzetekben más-más megfejtést lehet keresni a vershez. Ez a költői eljárás Tandorinál nem szokatlan (l. Szikszainé Nagy 2016b: 169). A gondolkodásbeli extra műveleti erőfeszítést pedig a poétikai hatásnak kell ellensúlyoznia – vallja a relevanciaelmélet (Pilkington 2000; Black 2006; Wilson 2018).

3. A „balladai homály”

A pragmatika egyik emblemikus szakszava a Grice (1975) által bevezetett implikátúra, amely a nyelvhasználatnak azt a jellegzetességét ragadja meg, hogy a közlő többet vagy mást tud kifejezni egy-egy megnyilatkozásával, mint amit az konvencionálisan jelent: *mond* valamit, de ebből egyúttal kikövetkeztethető, mit *szándékol* közölni. Már az ókori retorikusok is tisztában voltak persze a szónoki érvelés és a trópusok, gondolatalakzatok sugallt jelentésrétegeinek kulcsszerepével (l. Nemesi 2015, 2022: 238–246), de a hétköznapi társalgás felől a pragmatika kezdte el szisztematikusan tanulmányozni a jelenséget. Az implicit jelentések osztályozása, azon belül az implikaturák fajtáinak meghatározása évtizedek óta foglalkoztatja a jelentéselmélet képviselőit (áttekintésül l. Zufferey–Moeschler–Reboul 2019). Nem bocsátkozva bele a számunkra most mellékes részletkérdésekbe, az implikaturák Grice-nál is az elemzés középpontjában álló típusa csak a megnyilatkozás kontextusa alapján következtethető ki – mármint az *implikátum*, ha pontosak akarunk lenni, az *implikátúra* tudniillik eredetileg az implikátumok kikövetkeztetésének, az implikálásnak a folyamatát jelöli (Grice 1975: 43–44). Ezeket a kontextusfüggő implikaturákat Grice nyomán alkalmi (*particularized*)

² Tandori Dezső 2000. *Egy talált tárgy megtisztítása*. [H. n.]: Fekete Sas Kiadó. 9. old.

nemkonvencionális implikatúráknak nevezhetjük, elhagyva az elterjedt „társalgási” jelzöt – amely a grice-i társalgási maximákat is felidézi –, amikor nem társalgásról van szó. A konvencionális implikatúrákat kötőszavak (*tehát, de* stb.) szokták működésbe hozni.

Akár társalgási, akár nem, az alkalmi nemkonvencionális implikatúra jelenlétének felismerését és megértését a közlő általában elősegíti, különben azt kockáztatná, hogy a befogadó nem veszi észre. Ezt a viselkedést a relevanciaelmélet az *osztenzív* jelzővel illeti (Sperber–Wilson 1995 [1986]: 49). Ugyancsak a relevanciaelmélet észrevétele, hogy az alkalmi implikatúrák eltérő erősségűek lehetnek: az „erős” implikatúrák elég egyértelműek, így könnyen kikövetkeztethetők, a „gyengék” viszont bizonytalanabbak, nagyobb feladat elé állítva és nagyobb felelősséget róva a befogadóra. Maga a poétikai hatás – relevanciaelméleti nézőpontból – jórészt épp a gyenge implikatúráknak köszönhető (i. m. 222).

Kézenfekvő a balladákkal kapcsolatban sűrűn emlegetett „homályt” a gyenge implikatúrák intenzív jelenlétével – vagy, ha úgy tetszik, az alkalmi implikatúrák szándékos gyengítésével – magyarázni. A filmtörténetben is jártas Nemeskürty (1993: 550) „a filmre emlékeztető kihagyásos montázstechnikával” állítja párhuzamba a ballada sejtelmességét, borzongató titokzatosságát Arany műveiről írva. Egyetérthetünk Szilágyival (2017: 225), aki szerint utólag a költő neve leginkább balladáival forrott össze, és azzal is, hogy ezekben Arany igyekszik a balladai homályt a maximálisra felfokozni (Szerb 1934⁹: 366). Idézzük hát őt Szilágyi (2017: 225–263) kommentárjaira támaszkodva!

Zách Klárára (1855) szemet vet a királyasszony öccse, Kázmér. Mindezt „virágnyelven” beszéli el a vers:

(4) *Királyasszony, néném,
Az egekre kérném:
Azt a rózsát, piros rózsát
Haj, beh szeretném én!*

*Beteg vagyok érte,
Szívdobogást érzek:
Ha meghalok, egy virágnak
A halottja lészek!*

„Márpedig a rózsametafora történeti-poétikai értelemben igencsak terhelt szexuális szimbólum is” (Szilágyi 2017: 259). Kázmér léha, becstelen vágyakozását néneje először rosszallja, kisvártatva azonban a kerítője lesz, és a rózsza helyett „egy bútordarab válik metonimikusan erőteljes mertaforává. [...] »Ha beteg vagy, hát fekügy le / Bársony pamlagomra.« Majd ugyanő Klárát utasítja ugyanoda: »Megtalálod a térdeplőn, / Ha nem a diványon.«” (uo.) – mármint az olva-

sóját, amelyért hazaküldi a gyanútlan leányt a templomból. Az sem mondatik ki, hogy a csábító eléri célját, mégis megtudjuk:

(5) *Keresi a Klára,
Mégsem akad rája:
Királyasszony a templomban
Oly nehezen várja!*

*Keresi a Klára,
Teljes egy órája:
Királyasszony a templomban
De hiába várja.*

*Vissza se megy többé,
Deli szűzek közzé:
Inkább menne temetőbe
A halottak közzé.*

Nem tudni, hogy az „oly nehezen várja” pusztá képmutatás-e, vagy arra utal, hogy a királyasszony azonnal meg is bánta tettét, és aggódva várja vissza Klárát (gyenge implikátúra), akit első szavaival még „nem adna százért”. Az apa, Zách Felicián bosszúja még véresebb és tragikusabb bosszút szül, a művelt olvasó pedig Katona *Bánk bán*jára gondol.

A *Tengeri-hántás* (1877) Dalos Esztije „szép leány volt, de árva” – ez grice-i (1975) szemmel konvencionális implikátúra lehet: a kötőszóval kiemelt ellentét talán azt sejteti, nem volt, aki vigyázzon rá, szépsége nehogy bajba sorodja, különben is fiatal volt még a mezei munkára (és óvatlan a szerelemben). Van a versnek egy közbevetésekből álló második szólama, amely látszólag a külvilág történéseire reagál, megakasztva az elbeszélt történetet, valójában azonban metaforikus nyelven kiegészíti. „A »Teli a hold, most buvik fel« a női princípiumnak számító hold említésével pontosan Dalos Eszti nőiségének bemutatását követi [...]. Az »Aha! rókát hajt a Bodré« sor Tuba Ferkó udvarlásának jellegét hangsúlyozza [...]. A »Töri a vadkan az irtást« a szállását éjjel elhagyó Dalos Esztihez rendelődik hozzá, s elég egyértelműen fejezi ki a deflorációt, a házasságon kívüli szerelem beteljesülését. A »Soha, mennyi csillag hull ma!« sor Eszti erkölcsi alászállását és pervertálódását mutatja be. A sírásra pedig a »Nagy a harmat, esik egyre« sor reagál. A „Kuvikol már, az ebanyja!” közbevetés pedig a halál jelzésére szolgál” (Szilágyi 2017: 251–252). Az „Itt nyugosznak, fagyos földbe” többes száma további, az elbeszélő főszólam által elhallgatott részletet árul el implicit módon: Eszti eltitkolt terhességét, vele együtt gyermeke halálát. A sokára hazakerülő Tuba Ferkón – ezt még megtudjuk – a holdkór lesz úrrá (l.

Eszti mint a felbúvó telihold), balsorsa beteljesülését viszont nem mondja ki a vers, csak implikálja:

(6) *Nosza Ferkó, felszalad a boglyára,
Azután a falu hegyes tornyára;
Kapaszkodnék, de nem éri,
Feje szédül: mi nem éri?...
– Tizenkettőt ver Adonyban:
Elég is volt ma regélni. –*

Természetesen mindez csupán rövid és felszínes ízelítő abból, hogyan szövik át az implikaturák Arany balladáit, meg sem említve a még összetettebb *Vörös Rébék*et és más, szintén e műfaji csoportba tartozó remekműveit. A további komor hangulatú példák helyett hadd említsem végül *Pázmán lovag* víg balladáját, aki három zápfogának elvesztésével „megússza” a kalandot: amilyen virtuóz és kísérletező Arany a balladai homály megteremtésében, épp olyan kreatív, amikor egy igazi anti-grice-i társalgási jelenetet konstruál. Rikkancs, az udvari bolond a magyarok királyával való szerepcserét követően komikus félrekövetkeztetéseivel folyton félbeszakítja a lovagot panaszának elbeszélésében (Nemesi 2022: 263–265):

(7) *Jöttek, uram, udvarodtól ifjú legények – –
„Mi dolog ez? s idehaza maradtak a vének?”
Nem az a baj, uram király, más nekem a gondom,
Odajöttek vadászni, fiatalok, mondom – –*

*„Vadasodat megrohanták? tilalomba törtek?”
Dehogy uram! annyi van ott, vigye el az ördög,
Annyi a vad erdeimben, se szeri, se száma –
De, ha szóhoz nem jutok, nem lesz vége márma.*

*Este magyar lakomán szívet melegíténk,
A királyért, hazáért poharat üriténk –
„Teleitták magukat? összeverekedtek?”
Dehogy itták, dehogy itták! szépen lefeküdtek.*

*Reggel, uram, indulnak, köszönik a szállást –
„S nem fizetik, ugy-e bizony, a vacsorát, hálást?”
Beste kura fi...zetésért látni a vendéget!
Magyar ember nem teszi azt, tudja-e fölséged!*

*Reggel, uram, valamennyi útnak ered szépen,
De az egyik visszaoson – ez a bajom épen –
Azt az egyet, uram király, a radnai Szűzre!
Megölöm, – ha ma jutok is a gyehenna-tűzre.*

*„Nagyon illő a panasz, jó lovagom, Pázmán;
Ilyen eset még nem esett magyar ember házán:
Útnak ered a vendég, visszaoson egyik;
Azt az egyet megölöd: nagyon helyes eddig.”*

*Átkozom is!... Nem vagyok én se bolond, se részeg:
Hogy valaki jó-megy, azért gyilkosa nem lések;
De mikor a küszöbön állt feleségem, Éva...
Ezer átok! megölöm, megölöm azt, még ma!*

*„Nagyon okos a beszéd, jó lovagom, Pázmán;
Hiba lenne, ha valahogy félremagyaráznám:
Feleséged a folyosón – vagy küszöbön álla:
Pedig, ugy-e, ritka eset volt ez eset nála?”*

*Gyilkolom is! Uram király, értse meg a szómat!
Elrabolá földi kincsem’ és mennybeli jómat;
Megcsókolta – ügysegéljen! – szemeim láttára;
Hej, hogy elébb nem tudék kapni paripára!*

*„Fejedelmi hitemre! – és a hit nem szellő –
Meglakol a vakmerő, a semmirekellő!
Tegyen a kar igazságot! víjon veled szembe!
Hogy is hívják? a neve nem jut már eszembe.”*

4. Forgatókönyvváltás

A kognitív tudomány és a mesterségesintelligencia-kutatás közös felfedezése, hogy az emberi gondolkodás nagyban támaszkodik azokra a mentális *forgatókönyvekre (script)*, amelyek az ismerős szituációk jellemzőit sztereotipizálják az elmében (l. Schank–Abelson 1977; Abelson 1981³). Minden forgatókönyvhöz hozzátartozik az események, cselekvések helye és többé-kevésbé meghatározott időbeli sorrendje, lehetséges végkifejlete, a szereplők a maguk céljaival és releváns tulajdonságaival, a szükséges kellékek stb. A forgatókönyveken alapuló

³ L. még az *Officina Textologica* 14. (2008) *A forgatókönyv mint dinamikus szövegszervező erő* című számának tanulmányait.

kommunikáció és megértés gazdaságos, mert ami része a forgatókönyvnek, azt nem feltétlenül kell kifejtetni, sőt említeni. Ez különösen hasznos például a viccekben, amelyek – amennyire lehet – sűrítve mondanak el egy kitalált történetet valamilyen poén kedvéért.

Raskin (1985) két, egymással össze nem egyeztethető forgatókönyv átfedésbe kerüléséből, az egyikről a másikra történő hirtelen váltásból próbálja levezetni a viccek humorát. Nála a „script” tágon értelmezett fogalom, amelybe nemcsak a „temporális” forgatókönyvek, hanem a szavak „atemporális” fogalmi keretei (*frame*) is beletartoznak (vö. Andor 1985, 2002). A szemantika körében tárgyalja a forgatókönyvváltást, de pragmatikai műveleteket is beleért, jelesül a grice-i (1975) együttműködési alapelv és társalgási maximák megsértését (vagy felfüggesztését, kiiktatását) azokkal a következtetési láncokkal, melyek révén eljutunk – ha eljutunk – a vicc teljes megértéséig (Attardo 2008). Nézzünk egy példát:

(8) *Két tetőtől talpig bekötözött ember fekszik egy kórház kétágyas szobájában. Ahogy állapotuk javul, beszélgetni kezdenek. Egyikük elmondja, hogy őt autóbaleset érte, és kérdezi a másikat, vele ugyan mi történt.*

– *Vadászbaleset – feleli a másik beteg.*

– *Vadászbaleset? – mondja a kérdező. – Mesélje el, ha nem fárasztja.*

– *Nagyon szívesen. A szomszéd országba hívtak meg vadászbarátaim, ott történt az eset. Medvére mentünk, elől a hajtók, mögöttük a vadászok. Egyszer csak látok egy kis barlangot, bekiáltok: brumm, brumm! Kijött egy kis medve, szabályosan lapockán lőttem, a medve kimúlt, a hajtók megnyúzták. Félóra múlva egy nagyobb barlang ötlik a szemembe, oda is bekiáltok: brumm, brumm! Kijött egy nagyobb medve, pont szemem találtam, azonnal lefeküdt. Örültem, milyen szerencsém volt. Vagy egy óra múlva óriási barlangot látok, ekkorát talán még nem is láttam. Oda is bekiáltottam: brumm, brumm, erre kijött a prágai gyors.⁴*

Az olvasó könnyen ráismerhet a vicc szövegtípusára: a rövid narratív bevezetőt néhány fordulóból álló dialógus követi, amelyben „a másik beteg” a VADÁSZTAT, pontosabban a MEDVEVADÁSZTAT forgatókönyvét idézi fel, miközben az egész szituációt keretező KÓRHÁZ forgatókönyv is aktív marad a háttérben. Ha nem tudnánk, hogy viccről van szó, azt várnánk, hogy a harmadik, „óriási” barlangból egy még nagyobb medve jött ki, és az okozta a vadász súlyos sérüléseit. Ám a csattanónál hirtelen bekövetkezik a forgatókönyvváltás: kiderül, hogy nem újabb medvebarlangra, hanem egy vasúti alagút be-, ill. kijáratára talált rá a póru jár vadász, és az onnan feltehetően nagy sebességgel érkező „prágai gyors” ütötte el. Mondhatnánk, hogy ez az első beteg AUTÓBALESET-éhez hasonló VO-

⁴ *A legjobb állatviccek.* Összeállította: Moré Ákos. [H. é. n.:] Könyvkuckó. 40. old.

NATBALESET forgatókönyve, de a VASÚTI ALAGÚT fogalmi keretére is szükség van ahhoz, hogy a szövegkoherencia ne sérüljön (a vicc „majdnem nem koherens” szöveg; vö. Szikszainé Nagy 1999: 58–62).

Egy viccgyűjteményt lapozgatva számítunk a benne sorjázó tömör, fiktív történetek végének kimódolt fordulataira, a viccpoén természetéhez tartozik ugyanis „elvárt váratlansága”. A verseknél viszont nem vagyunk erre eleve felkészülve, így valóban váratlan Petőfi *Ismét könny!* című költeményének (1847. augusztus) tréfás befejezése az addig végig elégikus hangvételű strófák után (vö. Szikszainé Nagy 2016a: 146–147, 2016b: 255–256):

(9) *Azt hittem, hogy szememből a sors*

*Örökre számüze,
S ismét pillámon vagy, sötét
Fájdalmak fényes követe!*

*Alig vidultam a boldogság
Nyájas napsúgarán,
Ismét felhő takarta el,
Mely önti záporát reám.*

*De nem, nem zápor ez; csak egy könny,
Egy könnycseppecske csak,
És mégis kinosabb talán,
Mint volna egy egész patak.*

*Oh sírtam én már, sokat sírtam
Miattad, szerelem,
És siratólak tégedet,
Szegény pusztuló nemzetem.*

*De ennél keserűbb könyűt még
Nem ejtettem soha,
Sem érted, égő szerelem,
Sem érted, hamvadó haza.*

*E könny, mint a tüzes vas, mint a
Pokolnak lángja, süt...
Irtóztatón, irtóztatón
Orromba ment a pipafüst!*

A lírai én addig késlelteti a kicsorduló „könnycseppecske” kiváltó okának közlését, amíg az értelmező már-már kifogy a lehetséges magyarázatokból, hi-

szen mi lehet még a szerelmi bánatnál és a haza sorsának rosszra fordulása miatti keserűségnél is fájdalmasabb érzés (különösen egy önazonosnak tűnő Petőfi-versben)? Az első öt versszak voltaképpen nem zárja ki, de csöppet sem valószínűsíti, hogy a pokoli fájdalom lelki helyett fizikai eredetű, ezért lesz meglepő és humoros fordulat, amikor az utolsó sorból végre megtudjuk: „csupán” annyi történt, hogy pipafüst ment hősünk orrába, aminek bármily éles fájdalma azért gyorsabban múlik el, mint a mélyen átélt boldogtalanságé.

Petőfi tehát ebben a versében ugyanazt a kognitív mechanizmust használja ki játékosan, mint amely a viccekre oly jellemző: elindítja az értelmezést egy utólag tévesnek bizonyuló irányba, hogy a befogadóval hirtelen megtapasztaltassa a forogatókönyvek ütközéséből adódó humoros inkongruenciát (vö. Dynel 2009; Yus 2016; Raskin 2017). S bár nem minden forogatókönyv-ütközés humoros, ami pedig humoros, nem mindig valamilyen forogatókönyv-ütközésnek köszönhetően az (l. Nemesi 2022: 31–52), láthatjuk, hogy a „raskini módszer” a humoros költészetben is felbukkan. A számos poétikai jegyet magán viselő Petőfi-versből azonban pusztán ezáltal nem lesz vicc (sem mint diskurzusműfaj, sem mint szövegtípus).

5. Összegzés

A „Mit mondasz?” kérdést a szemantika így tenné fel magának: „Mit jelent, amit mondasz?”, a pragmatika így: „Mit szándékolsz közölni azzal, amit mondasz?”, a stilisztika pedig így: „Hogyan fejezed ki, amit mondasz?” (vö. Hickey 1993: 584). Ezek a kérdések – és a válaszok is – mintha egymásra épülnének. Ha van (vagy lenne) „pragmastilisztika”, a beszélői szándék és a kifejezőmód, a nyelvi cselekvés és a stílusérték, a közölt jelentés és a stílushatás közötti összefüggéseket kell(ene) firtatnia. Láttuk, hogy a nyelvvel való kreatív költői játékok miként aknázzák ki a mindennapi nyelv olyan jellemzőit, mint a pragmatikailag motivált mondat szerkezeti hiány, az explicit és implicit jelentések összjátéka és a humoros forogatókönyvváltás. Tovább is mehetnénk a beszédaktusok, az udvariasság és udvariatlanság, a diskurzusjelölők, a nézőpontjelölés és egyéb kedvelt pragmatikai témák trükkös formáit kutatva a versekben, de elméleti-módszertani tanulságként talán a fentiekből is leszűrhető, hogy a stilisztikai elemzést lehetséges és érdemes is pragmatikai alapokra építeni. A néhány kiváló költőnktől idézett példák bizonyára újabbakat juttatnak a magyar költészetet jól ismerő olvasó eszébe.

Irodalomjegyzék

- Abelson, R. P. 1981. Psychological status of the script concept. *American Psychologist* 36/7. 715–729.
- Andor, J. 1985. On the psychological relevance of frames. *Quaderni di Semantica* 6/2. 212–221.

- Andor, J. 2002. On the cohesion and coherence of animal jokes: A frame-semantic analysis of narrative structure. In: Csábi, Sz.–Zerkowitz, J. (ed.): *Textual Secrets: The Message of the Medium*. Budapest: ELTE, 90–101.
- Attardo, S. 2008. Semantics and pragmatics of humor. *Language and Linguistics Compass* 2/6. 1203–1215.
- Bánréti, Z. (ed.) 2022. *Syntax of Hungarian: Coordination and Ellipsis*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Bibok K. 2016. Implicit predikátumok lexikai pragmatikai nézőpontból. In: Kas B. (szerk.): „Szavad ne feledd!” *Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 129–138.
- Black, E. 2006. *Pragmatic Stylistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Dynel, M. 2009. *Humorous Garden-Paths: A Pragmatic-Cognitive Study*. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.
- É. Kiss K.–Kiefer F.–Siptár P. 1998. *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Gáspári L. 2003. *A funkcionális alakzatelmélet vázlatja*. Piliscsaba: PPKE BTK.
- Grice, H. P. 1975. Logic and conversation. In: Cole, P.–Morgan, J. L. (ed.): *Syntax and Semantics*, Vol. 3: *Speech Acts*. New York: Academic Press, 41–58.
- Hickey, L. 1993. Stylistics, pragmatics and pragmastylistics. *Revue Belge de Philologie et d'Histoire* 71/3. 573–586.
- Nemesi A. L. 2015. Vele, nélküle vagy ellene? A kortárs pragmatika és a klasszikus retorika viszonyáról a nyelvhasználat leírásában. *Magyar Nyelv* 111/3. 300–310.
- Nemesi A. L. 2022. *A humor pragmatikai mechanizmusai*. Budapest: Loisir Kiadó.
- Nemesi A. L. 2023. Implicit igei predikátumok a magyarban: beszédaktusok, helyzetmondatok, szólások és közmondások. *Nyelvtudományi Közlemények* 119. 145–169.
- Nemeskürty I. 1993. *A magyar irodalom története 1000–1945*. I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Németh T. E. 2000. Implicit argumentumok a magyarban: előfordulásuk módjai és azonosításuk lehetőségei. In: Kenesei I. (szerk.): *Igei vonzatszerkezet a magyarban*. Budapest: Osiris Kiadó, 197–252.
- Németh T. E. 2008. Az implicit alanyi és tárgyi igei argumentumok előfordulásának lexikai-szemantikai jellemzői. In: Kiefer F. (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 71–128.
- Németh T., E. 2019. *Implicit Subject and Direct Object Arguments in Hungarian Language Use: Grammar and Pragmatics Interacting*. Sheffield: Equinox.
- Németh T. E.–Bibok K. 2009. A grammatika és a pragmatika interakciója az implicit argumentumok, az implicit predikátumok és az együttes kompozíció vizsgálatában. In: Maleczki M.–Németh T. E. (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának módszerei VII. Modellek, elméletek és elvek érvényessége nyelvi adatok tükrében*. Szeged: SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék, 197–226.

- Pilkington, A. 2000. *Poetic Effects: A Relevance Theory Perspective*. Amsterdam: John Benjamins.
- Raskin, V. 1985. *Semantic Mechanisms of Humor*. Dordrecht: D. Reidel.
- Raskin, V. 2017. Script-based semantic and ontological semantic theories of humor. In: Attardo, S. (ed.): *The Routledge Handbook of Language and Humor*. London–New York: Routledge, 109–125.
- Schank, R. C.–Abelson, R. P. 1977. *Scripts, Plans, Goals, and Understanding: An Inquiry into Human Knowledge Structures*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Sperber, D.–Wilson, D. 1995 [1986]. *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- Szerb A. 1934⁹. *Magyar irodalomtörténet*. Budapest: Magvető.
- Sziksainé Nagy I. 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sziksainé Nagy I. 2007. *Magyar stilsztika*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sziksainé Nagy I. 2016a. A nyelvi játék mint versformáló erő. In: Dobi E.–Andor J. (szerk.): *Tanulmányok a szövegkoherenciáról*. *Officina Textologica* 19. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 145–167.
- Sziksainé Nagy I. 2016b. *Költészet és játék. A játékosság stíluslehetőségei a magyar költészetben*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szilágyi M. 2017. „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete*. Budapest: Kalligram.
- Wilson, D. 2018. Relevance theory and literary interpretation. In: Cave, T.–Wilson, D. (ed.): *Reading Beyond the Code: Literature and Relevance Theory*. Oxford: Oxford University Press, 185–204.
- Yus, F. 2016. *Humour and Relevance*. Amsterdam: John Benjamins.
- Zufferey, S.–Moeschler, J.–Reboul, A. 2019. *Implicatures*. Cambridge: Cambridge University Press.

Pragmatics in Stylistics: Poetry and Language Play

Playful poetry represents a creative elaboration of the linguistic potential inherent in everyday language, a field that stylistics thoroughly investigates. This paper examines how basic pragmatic concepts can support stylistic analysis through three phenomena: implicit arguments and predicates as stylistic tools, the use of implicatures to create the characteristic obscurity and ambiguity found in ballads, and the sudden script-switching seen not only in joke punchlines but also in humorous poems. By analyzing a couple of examples taken from five well-known Hungarian poets, it highlights the connection between pragmatics and stylistics and proposes an approach that enriches stylistic interpretation using pragmatic frameworks.